

*Парахіна М. Б.,
Полушкіна Т. В.*

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В 90-ТІ РОКИ ХХ СТ. (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС)

Україна є цивілізацією зростаючою. Разом із світом вона, хоч і не дуже впевнено, здійснює реформи, утверджує своє власне Я, самоідентифікуючи себе із собою, своєю культурою, історичною традицією і ментальністю. Україна стверджується, зміцнює свій міжнародний авторитет і одночасно гостро і болюче переживає проблеми та суперечності зростання, без чого, власне, не може бути цивілізованого суспільства.

Сучасний етап розвитку України характеризується докорінними змінами в усіх сферах суспільного життя. Держава перебуває на історичному роздоріжжі. В якому напрямі рухатися далі? Який суспільний ідеал сповідувати? Що запозичити з минулого, а від чого відмовитися? Відповіді на ці питання хвилюють не тільки науковців, а й кожну небайдужу людину, адже від їх розв'язання залежить, якою бути нашій країні у недалекому майбутньому.

У ХХ столітті Україна здобувала незалежність двічі. Обидва рази народження самостійної держави було наслідком розпаду наддержави. Але якщо поява Української Народної Республіки кваліфікується як результат революції, то суверенізація радянської України такою не вважається. Будь-який історик погодиться з визначенням революції як одночасної зміни державної влади і форм власності. Роки, що відділяють нас від 1991 року, є достатньою відстанню у часі, щоб зрозуміти: в Україні трапилося і те, і друге, і навіть третє: влада не просто змінилася, а народилася принципово інша, національна держава.

Дослідження історії виникнення і розвитку української державності неможливе без чіткого уявлення про стан розробки даної проблеми в науковій літературі, її здобутків, недоліків і “білих плям” у вивченні теми.

У 90-ті роки сформувався новий напрямок наукових досліджень – етнодержавознавство, який “базується на концепції етнонаціонального фактора і етнонаціональної державної політики, пропонує нові методологічні підходи, принципи і шляхи їх реалізації” [1]. В їх основу були покладені теоретичні дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених, які відображали високий рівень світової політичної думки в цілому.

Серед літератури, яка висвітлює етнонаціональні чинники, мають місце праці не тільки істориків, а й правників, політологів, спеціалістів з проблем державного управління, соціологів. Застосування суто історичного підходу унеможлиблює широке висвітлення та глибокий аналіз історіографії з вищевказаного питання, оскільки в працях історичного плану слабкий теоретичний рівень, вони висвітлюють фактичний матеріал, акцентують увагу на хронології розвитку

української державності та українського етносу. Але, в працях істориків, мають місце унікальні сторінки зародження і розвитку етносів на території України, цікаві традиції українського народу, його боротьбу за самозбереження, перехід до демократичного розвитку суспільства і держави.

Праця, в якій спостерігається вся різноплановість підходів, а саме, застосування історіософського, політологічного, етнополітологічного, етнофілософського, лінгвістичного, культурологічного підходів, дає реальну можливість широко та комплексно розглянути етнонаціональний процес із врахуванням здобутків галузей гуманітарних наук, була видана авторськими колективами п'яти академічних установ Національної академії наук України та ряду вузів, яка має назву "Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії" [2]. В ній йдеться про пошук абсолютно нових оригінальних концептуальних підходів щодо етнонаціональних відносин в Україні на противагу застарілим радянським, а саме про нагальну потребу "вироблення і ефективного здійснення наукового обґрунтування державної політики" у вищевказаних відносинах. Авторський колектив "по новому" аналізував етнонаціональну сферу, державотворчі процеси в минулому і сьогодні, оскільки односторонній підхід не дає змоги пояснити нові етнонаціональні явища в Україні.

Пізніше вийшли наукові дослідження В.Б. Євтуха [3], Л.П. Нагорної [4], М.М. Вівчарика, С.С. Падалки [5], В.Ф. Панібудьласка [6], Ю.І. Римаренка [7] та ін., де мали місце проблеми, а саме:

- етнонаціональний процес: його суть та значення у суспільному житті;
- трансформація української етнонаціональної ідеї, державницько-національного інтересу;
- формування української політичної нації та співвідношення національної спільноти і громадянства;
- зміцнення суверенітету особистості та суспільства.

Доктор філософських наук, професор, академік УАПН Ю.І. Римаренко у 1995 р. опублікував книгу "Національний розвій України: проблеми і перспективи", у якій розглядається національний феномен в контексті українського державотворення [8]. Обґрунтовується необхідність поєднання національного інтересу і завдань політичної модернізації України, традицій і ідеї самозбереження українського народу в демократичному процесі. Значна увага у книзі приділяється подоланню різних етностереотипів.

Серед новітніх видань присвячених перебігу подій ХХ століття звертає на себе увагу книга В. Литвина "Украина: политика, политики, власть на фоне политического портрета Л. Кравчука". Це видання вийшло друком в 1997 році. У книзі висвітлена складна та суперечлива система політичної влади на початковому етапі встановлення української належності автор використовує у своїй аналітичній розробці оцінки і висновки, обґрунтовані осмисленням значного історичного

матеріалу включно з невідомими раніше архівними джерелами, а також, що особливо цікаво, з безпосередніх особистих спостережень.

Праця В.М. Литвина “Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.)” [9] є чотирнадцятим томом 15-томного видання “Україна крізь віки”, вона цілком присвячена становленню України як незалежної держави. Володимир Литвин широкознаний фахівець у галузі новітньої політичної історії України. Автор близько 200 публікацій, що, по суті започаткували дослідження проблеми новітньої історії України. Тому чергова праця Володимира Литвина викликає значний інтерес в колі дослідників сучасного етапу вітчизняного державотворення. Вченому вдалося охопити у своїй монографії всі основні аспекти життя України за останнє десятиріччя. У чотирьох розділах рецензованої книги послідовно висвітлено політичне, економічне, соціальне та культурне життя українського суспільства.

Об’єктивно, не приховуючи існуючих недоліків, труднощів та конфліктів, автор зображає основні віхи життя молоді держави. Цілком логічно, основна увага дослідника сконцентрована на знакових подіях – референдум 1 грудня 1991 року, виборах президента, парламенту, прийняття конституції і т.д. Однак поза увагою вченого не лишилися ні питання зовнішньополітичної діяльності українських урядовців, ні військова реформа, ні проблеми соціальної політики.

Окремо слід відзначити наявність у монографії В. Литвина на цілої низки схем і таблиць, які допомагають скласти уявлення про структуру політичної влади в Україні. Причому автор не обмежується традиційними оглядами змін у вищих органах влади, але і подає відомості про змінюваність складу голів обласних державних адміністрацій (додаток 4, с. 346–49), обласних рад (додаток 5, с. 350–353).

Тому можна констатувати, що монографія В. Литвина стала політичним внеском в історіографію модерної української державності, справді комплексним і доволі об’єктивним дослідженням маси суперечливих та неоднозначних процесів вітчизняного державотворення.

Інша робота В. Литвина “Політична арена України: Дійові особи та виконавці”, яка була надрукована в 1994 р., також присвячена політичній історії України періоду перебудови і перших років незалежності (1986–1994 рр.) [10]. Це одна з перших робіт, в якій дається аналіз політичної ситуації в Україні цього періоду. Також у книзі подано низку біографічних портретів українських публічних та кулуарних змагань за владу.

Історична практика підтверджує, що в переломні для суспільства періоди його розвиток значно пришвидшується. Дні у цей час варті років, роки – десятиріч. Вони вмічатимуть велику кількість подій спресованих як ніколи, визначають суспільний поступ на певні історичні відрізки, або щонайменше накладають на них історичний відбиток.

Історія та політика – насамперед люди, їхні долі та вплив на інших людей, на перебіг історичних процесів. І сила цього впливу залежить від місця людини в

політичній ієрархії, від особливостей її характеру мислення, таланту від середовище виховання. Це відповідає його баченню світу. Новаторство автора полягає у комплексному аналізі взаємовпливу об'єктивних суспільно-політичних процесів і ролі політичних і державних діячів на перехідних етапах історії. Такий концептуальний підхід вимагає розгляду не лише фактичного матеріалу політичної історії, а й висвітлення механізмів прийняття стратегічних рішень та перешкод у їх виконанні.

Сучасні дослідження феномена українського національного характеру продовжують і поглиблюють розуміння змісту якостей української людини, її культури та характеру і, одночасно, включають в орбіту наукового осягнення нову, більш глибоку проблематику. П. Ігнатенко, наприклад, розмірковує над суперечливою сутністю українського національного характеру і роллю психологічних чинників, які його сформували [11].

Становлення України як демократичної соціальної правової держави з поліетнічним складом населення потребує вирішення цілого комплексу проблем, серед яких найважливішою є створення сприятливих умов для розвитку українського етносу та національних меншин [12]. Своєчасне і кваліфіковане розв'язання протиріч, що об'єктивно виникають у сфері міжнаціональних відносин, є запорукою громадянського миру і зміцнення державності в Україні.

Динаміка етнополітичної діяльності української держави на основі правничої бази, яка інкорпорує міжнародний досвід, свій власний історичний досвід та досвід тих країн, вихідці з яких мешкають в Україні, дозволяє сподіватися на добру перспективу. Остання пов'язується з чутливістю державної етнополітики до змін, які відбуваються у середовищі самих її об'єктів та суспільно-політичного доквілля.

Становлення України як соціальної держави відбувалось в складних умовах соціальних відносин, що пов'язано з кризовим станом економіки та спадом виробництва. Загальновідомо, що темпи соціального розвитку залежать від можливостей економіки. Проте не завжди згадується зворотній зв'язок цих складових суспільних відносин. Адже без дійового і надійного соціального захисту неможливе нормальне функціонування економічних структур, без кризовий розвиток соціальних процесів [13]. Власне, йдеться про сукупність законодавчо закріплених економічних, правових і соціальних гарантій, які забезпечують кожному члену суспільства дотримання найважливіших соціальних прав, без яких неможливий нормальний розвиток особи.

У 1994 р. Олександр Шморгун видав працю "Україна: шлях відродження (економіка, політика, культура)" [14]. Запропонована читачеві книга написана у розвиток та на пояснення розробленої з ініціативи та під керівництвом Миколи Пляв'юка "Програми комплексної соціально-економічної реформи України". Автор, відомий у колі спеціалістів, фахівець з філософсько-світоглядних питань державного будівництва, висвітлює складні, гостро дискусійні проблеми, пов'язані

з можливостями й механізмом виходу України із глибокої соціально-політичної, економічної та духовної кризи. Апелюючи до здорового глузду як урядовців і політичних діячів, так і кожної пересічної людини, автор наголошує на необхідність громадян у демократичній державі задумуватися над принциповими питаннями пов'язаними зі шляхом розвитку власної країни.

Необхідно підкреслити, що будучи фаховим філософом автор монографії доволі вдало намагається розглядати всі питання державотворення в Україні крізь призму ментальності народів та етнічних груп, які її заселяють. Найважливіші питання й проблеми розбудови держави, а саме співвідношення особи й суспільства, особливості економічного ладу, національної та суспільної свідомості, влади стали наріжними темами рецензованого дослідження.

Книга О. Дергачова “Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз” [15] містить комплексний історико-політологічний та соціально-філософський аналіз проблем української державності ХХ століття. Авторами монографії висвітлюється теоретична спадщина національної державницької думки. Значну увагу надано вивченню геополітичних параметрів незалежності України, а також сучасним проблемам державного будівництва та суспільного розвитку.

Фактично, звернення до питань дослідження українського державотворення ХХ століття, відомими в Україні вченими істориками, політологами, економістами, філософами стало знаковим явищем, яке відобразило неабиякий рівень занепокоєності української інтелігенції кризовими процесами, що невпинно розвивалися протягом п'яти років незалежності в українському суспільстві.

Дуже детально, критично та всесторонньо аналізується авторами досвід українського державного будівництва 1991–1996 рр. У третьому розділі “Українська держава та українське суспільство на схилі століття”, розглянуто питання наслідків тривалого періоду бездержавного життя і досвіду тоталітарного керівництва для становлення модерної державності. Проаналізовано пострадянські форми суспільних змін, розглянуто шляхи легітимізації новітнього державотворення. Окрему главу присвячено вивченню важливих міжетнічних відносин в незалежній Україні, зокрема, вдало висвітлено намагання використати етнічні меншини України як чинник геополітики.

Питання державотворення України в останнє десятиріччя знайшли чільне місце і в навчальній літературі. Назвати слід, насамперед навчальний посібник “Історія України”, написаний науковцями інституту історії України Національної Академії наук України. Проблеми розбудови незалежної Української держави відображені в трьох розділах книги – “На шляху до незалежності”, “Утворення незалежної України” та “Конституційний процес. Основні положення Конституції України”. На цікавому фактичному матеріалі простежують автори просування українського політикуму від ідеї державного університету до державної

незалежності. Важливе значення в цьому плані мало створення різних політичних партій (на жаль автори називають далеко не всі партії, які виникають на рубежі 80-х – 90-х років, не аналізують їхні програми). Погоджуючись із думкою авторів про те, що “автономія земель дала б змогу максимально повно врахувати особливості різних регіонів”, не можна не зауважити, що вона водночас могла б посилити протистояння західного та південного й східного регіонів, що безумовно завдало б шкоди встановленню єдиної соборної України. Говорячи про прийняття 24 серпня Верховною Радою “Акт проголошення незалежності України”, автори справедливо наголошують, що ідея незалежності була підтримана переважною більшістю населення республіки (90,3 % громадян підтримали ідею незалежності).

В посібнику дано глибокий аналіз процесу утвердження незалежності України. Важливо, що автори показують труднощі, які доводилося долати на цьому шляху. Це видно на прикладі питання про проблему кордонів нових держав, що виникли на теренах колишнього Радянського Союзу, а також питання про державну приналежність Криму. В посібнику справедливо наголошується на значенні підписаного в травні 1997 р. Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією і Україною. Добре показано в книзі суперечливий характер реформ, що проводилися в Україні, причини труднощів в процесі створення демократичного суспільства. Автори наводять цікавий матеріал щодо партійного складу депутатського корпусу Верховної Ради України, обраної в 1994 і 1998 роках, розстановка в ній різних політичних сил та боротьби між ними. В книзі всебічно проаналізовано Конституційний процес в незалежній Україні, глибоко розкрито основні положення Основного Закону України. Можна погодитися із думкою автора про те, що “для України, яка перебуває на перехідному етапі свого розвитку, цей основоположний документ справді доленосу вагу” [16].

В той же час, звертає на себе увагу поверховість у висвітленні в посібнику питань зміцнення місця України на міжнародній арені, участі України в діяльності різних міжнародних організацій, роль України у розв’язанні складних міжнародних проблем тощо. Слабо показані в книзі труднощі і недоліки в розгортанні культурного будівництва в останнє десятиріччя, питання етнічного розвитку. Не випадковосама етнонаціональний аспект українського державотворення також став об’єктом спеціального вивчення виконавцями науково-дослідної роботи факультету.

Певний інтерес становить навчальний посібник “Історія України” (керівник авторського колективу Ю. Зайцев), який витримав два видання у Львові – в 1996 і 1998 роках. Боротьба за утвердження суверенної держави, формування державних структур в незалежній Україні розвивається в двох розділах: “На шляху до незалежності”, “Україна незалежна”. Автори добре показують передумови завоювання державної незалежності України, аналізуючи процеси демократизації політичного життя в Радянському Союзі в умовах перебудови, створення різних неформальних організацій, зокрема виникнення Руху формування

багатопартійності. Справедливо визначаючи, що виникнення численних опозиційних партій протягом 1990–1991 років ще не означало реального переходу до багатопартійної політичної системи, автори, на жаль, не обґрунтовують не положення, не визначають саме поняття “багатопартійна політична система”. На думку дослідників це питання потребує глибокого і всебічного вивчення.

Автори підручника детально розкривають важливіші рішення Верховної Ради, які закріплювали проголошення незалежності України, зокрема закон про державний кордон України, про Збройні Сили України, про громадянство та інші. У порівнянні з іншими виданнями добре розкрито процес утвердження України як члена світового співтовариства (протягом першого року існування незалежної України її державну самостійність визнали більш як 130 країн), показано налагодження стосунків з Росією та іншими державами СНД, при чому не обійдено і складних питань (проблема Чорноморського флоту, м. Севастополя).

Позитивною стороною книги є висвітлення в ній питань духовного розвитку України – науки, освіти, культури, книговидавничої справи, тощо.

Проблеми державотворення незалежної України знайшли місце і в підручнику “Новітня історія України”, виданому в Києві 2000 році. Ці питання висвітлені в третій частині книги “Україна в сучасну добу (1985–2000 рр.)” заслуговує на увагу аналіз авторами діяльності державних органів, зокрема Верховної Ради, яка вперше в травні 1990 року розпочала свою роботу як постійний парламент, протистояння в ній різних політичних сил, результати її роботи. Лише за 1992–1994 роки Верховна Рада України прийняла близько 450 законів, причому як справедливо визначають автори “в умовах відсутності цілісної концепції приходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато з них виявилися відірваними від життя”. На відміну від інших підручників та навчальних посібників автори детально розглядають конституційний процес в Україні, який тривав п’ять років з моменту прийняття концепції Основного закону до прийняття Конституції 28 червня 1996 року. В підручнику добре показано те нове, що з’явилося в політичній системі українського суспільства після прийняття Конституції. Викликає інтерес наведений в книзі матеріал, що ілюструє хід виборів Президента України в 1990 році, підготовки і проведення у квітні 2000 р. Всеукраїнського референдуму та ін. Позитивною сторінкою книги є й намагання авторів розкрити основні напрямки етнополітики в Україні, адже за даними перепису 1989 року крім українців, які становили 72,6% населення в державі проживали росіяни (22%), білоруси, євреї, румуни, молдовани, болгары, поляки та представники інших національностей. В підручнику слушно, на наш погляд, зазначено, що Україна – політична країна, що ставиться під сумнів деякими сучасними дослідниками. Наведений авторами матеріал добре показує турботу Української держави про забезпечення національно-культурних потреб представників різних етносів, збереження

національного миру. Становить наукову цінність терміну “народ України”, який має два аспекти – державний та етнічний.

Певний інтерес з досліджуваного питання становить посібник Шевчука В.П., Тараненка М.Г. “Історія української державності. Курс лекцій” [17]. Два розділи книги присвячені становленню незалежної Української держави в останнє десятиріччя ХХ ст. Заслугує на увагу запропонована авторами періодизація цього процесу: перший етап від квітня 1985 р. до кінця 1989 р., другий – кінець 1989 р. – грудень 1991 р. Недоліком її є те, що з поля зору випала така важлива подія як проголошення суверенітету України в липні 1990 року. Саме цей рубіж міг би стати хронологічним завершенням першого етапу. В кінці добре показано причини розпаду Радянського Союзу, в результаті чого активно розгорнувся процес утворення незалежних держав на основі колишніх радянських республік. Проте ряд подій висвітлені досить поверхово. Так на ст. 449 ведеться про утворення нового державного органу – Державної думи України, але чому вона проіснувала менше року і була розпущена – невідомо. Дуже стисло висвітлюються вибори президентів України, їхні політичні програми та діяльність, де говориться про те, що Україна ратифікувала угоду про СНД із застереженнями і т.д.

Формування національної соціальної політики є необхідним, дуже важливим і відповідальним напрямком становлення державності України. Від його ефективного здійснення багато в чому залежатиме єдність суспільства, згуртованість різних верств населення навколо національних інтересів.

Винайдення власного шляху розвитку соціальних перетворень поза всякі сумніви повинно всебічно враховувати досвід розвинених демократичних країн, бачення західних соціологів і політологів сутності соціальної політики. Але, разом з тим, питання впровадження тих чи інших форм, методів і структур соціальної діяльності, що ефективно зарекомендували себе за кордоном, має вирішуватись з огляду на всю багатогранність соціально-економічних умов в українській державі.

Сучасний стан національного відродження та українського державотворення потребує активної взаємодії напрямів, як етнонаціонального так і державницького. Це перш за все стосується політико-правових, етносоціальних, культурологічних аспектів розбудови української державності. На сьогодні існує потреба у створенні загального документа, що визначав би принципи і перспективи етнонаціональної політики України, національно-культурної автономії, яка здійснюється відповідними державними установами у справах національностей та міграції за участю широкого кола вчених, які займаються цими питаннями.

Історіографічний аналіз свідчить, що за роки державної незалежності України науковцями і політиками здійснено перші досить продуктивні кроки у напрямі теоретичного осмислення всього спектру проблем країни, на основі світового і національного досвіду обґрунтовані пропозиції для їх врегулювання.

Нинішні умови демократизації суспільно-політичного життя в Україні, етнонаціонального її розвитку, сучасний рівень кваліфікації дослідників – істориків, етнологів, політологів, працівників дозволяють підняти якість історико-етнологічних праць, розширити їх тематику, зосередитись на найбільш актуальних проблемах життєдіяльності національних меншин.

Завдання науковців – у всій повноті та об'єктивності відтворити історію міжнаціональних відносин в Україні, долю кожної етнічної групи, висвітлити шляхи задоволення культурно-національних потреб і конституційного захисту прав і свобод кожного громадянина держави незалежно від його етнічного походження. Розвитку етнонаціональних і суміжних досліджень покликані сприяти і допомогти широка і цілеспрямована історіографічна практика в цій галузі.

Шлях, який обрала Україна, – це побудова такої держави, яка додержуватиметься принципу національних інтересів та національних пріоритетів у державному, а не в етнічному значенні [18]. Об'єднуючим чинником у процесі державотворення стала ідея України як Вітчизни усіх громадян, що пов'язали свою долю з українською землею.

Піднесення української науки і культури в умовах незалежності, поглиблення культурного співробітництва зі слов'янськими та іншими державами Європи і світу, просування України в напрямку європейських і світових культурно-освітніх цінностей започатковують якісно новий етап розвитку української науки і культури.

В цілому, як показує аналіз опублікованої в 90-і роки літератури, проблема створення і зміцнення незалежної Української держави знайшла досить ґрунтовне висвітлення. Проте залишається ще чимало її аспектів, які потребують подальшого дослідження. Серед них роль різних політичних сил в досягненні незалежності, питання про створення багатопартійної системи в Україні, особливості формування політичної системи, етнополітика української держави, місце України в Співдружності Незалежних Держав та інші.

Література:

1. Римаренко Ю.І., Шкляр Л.Є., Римаренко С.Ю. Етнодержавознавство: Теоретико-методологічні засади: Підручник / Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Київський університет права. – К., 2001. – 263 с.
2. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / АН України; Інститут держави і права; Інститут мовознавства; Інститут національних відносин і політології; Інститут української мови; Інститут філософії; Товариство “Знання” України / Ю.І. Римаренко (відп. ред.), І.Ф. Курас (відп. ред.). – К., 1993.
3. Євнух В.Б. Етнонаціональна структура українського суспільства: Довідник. – К.: Наукова думка, 2004.
4. Нагорна Л.П. Національна ідентичність в Україні / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 271 с.
5. Вівчарик М.М., Падалка С.С. Україна в етнонаціональному вимірі. – К., 1999. – 135 с.
6. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник у 2 ч. / В.Ф. Панібудьласка (ред.), І.О. Кресіна (упоряд.). – К.: Вища школа, 1997. – 583 с.
7. Римаренко Ю.І., Вівчарик М.М. та ін. Етнос. Нація. Держава: Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького / Ю.І. Римаренко (ред.). – К., 2000. – 516 с.
8. Римаренко Ю.І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К., 1995. – 272 с.

9. Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). – К., Видавничий дім “Альтернативи”, 2000. – 360 с.
10. Литвин В.М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994. – 278 с.
11. Ігнатенко П. Український національний характер. – К., 1997. – 250 с.
12. Етнополітична ситуація в Україні: спроби наукової інтерпритації / Ред. кол.: В.Б. Євтух та ін. – К., 1993. – 100 с.
13. Новіков В.М. Аналіз соціального законодавства в Україні і напрямки його розвитку// Збірник наукових праць Інституту законодавства України. Вдосконалення законодавства України в сучасних умовах : – Вип..1 – К, 1996 р.
14. Шморгун О. Україна: шлях відродження (економіка, політика, культура). – К., 1994. – 208 с.
15. Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз. / О.Дергачов (керівник автор. колект.). – К.; Політична думка, 1996. – 448 с.
16. Там само. – С. 396.
17. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. Курс лекцій. – К., 1999.
18. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / кер. Авт. кол. Ю. Шаповал. – К., 1997. – 212 с.